O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

O‘zbek shevashunosligi markazi

“O‘ZBEK FOLKLORI VA SHEVALARI TADQIQOTLARI: AMALIYOT, METODOLOGIYA, YANGICHA YONDASHUV”

mavzusidagi
xalqaro ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari

2023-yil 20-may

TOSHKENT – 2023

osmoq (o‘smoq) so‘zi qo‘llanadi. Mantiqan yondashilsa, *o‘smoqchilamoq* so‘zi ayni *o‘smoq* asosiga “uzayish, cho‘zilish” semalariga ko‘ra bog‘lanadi.

Dialektal korpuslar iste’moldan chiqqan sheva so‘zlarini aniqlashda ham muhimdir. Masalan, adabiy tildagi o‘zlashgan qatlamga mansub *g‘iybat* so‘zining turkiy muqobili shevalarda ishlatiladi: *qanquv (qonquv)* – kesatiq gap, g‘iybat. “Qonquv gapdi gapirgan Chanchuv dardda yo‘liqar” (Jizzax, G‘allaorol, Qangli shevasi; H.Z.) [Xolmanova,2022].

O‘zbek shevalari korpusi ildizlari qadim davrlarga borib taqaladigan ona tilimizning xalq ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, turmush tarzi, madaniyati, qadriyatlarini jamlovchi elektron manba sifatida ilmiy-amaliy, ma’rifiy qiymatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish haqida”gi PF-4749- sonli farmon/lex.uz.
2. “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF – 5850 -sonli farmon/lex.uz.
3. Baranov A.N. Введение в прикладную лингвистику. – M.: Editorial URSS, 2001.
4. Rahimov *A.* Kompyuter lingvistikasi asoslari.-Toshkent: Akademnashr, 2011.
5. Raxmonova A. O‘zbek tili milliy korpusini yaratishdagi kompyuter usullari. Filol.fan. fals.d-ri. ...diss. – Toshkent, 2020.
6. Стернин И.А., Быкова Г.В. Концепты и лакун. // Методы исследования языкового сознания. – М.: 1998. – С. 55-67
7. Стернин И.А. Лексическая лакунарность и понятийная эквивалентность. – Воронеж: ВГУ, 1999.
8. Xolmanova Z., Nasriyeva D. O‘zbek shevalaridagi lakunar birliklar lugati. –Toshkent, 2022.
9. O‘TIL – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V jild. –Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2008.
10. https://ruscorpora.ru/rezults.

DIALEKTAL ZONALARDAGI KONTAKTOLOGIK JARAYONLAR TALQINI

INTERPRETATION OF CONTACTOLOGICAL PROCESSES IN DIALECTAL ZONES

Ashirboyev Samixon,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori
Sayfullayev Baurjan, *doktorant*

Annotation. *In linguistics, a science called linguistic contactology or contact linguistics was formed. The expansion of the social function of the language is the reason for this science. As a result of increasing migration between peoples in social life, the presence of several languages and dialects in some areas, languages and dialects sometimes have a one-way, sometimes two-way influence. Now these processes are entering the stream of life. This process, which begins with the concept of word acquisition, reaches the level of "language union", which is considered an object of contact linguistics in linguistics. This process is also developing within dialects, and this phenomenon is being studied as part of the dialectal zone. This article discusses some theoretical and practical issues of linguistic contactology.*

Key words: *areal linguistics, linguistic contactology, contact linguistics, influence of languages, "language and dialect union", word acquisition, "linguistic hegemony".*

Dunyoda hech bir til va sheva yo‘qki, u boshqa tillar va shevalar bilan aloqada bo‘lmasin. Bunday aloqalar obyektiv reallik bo‘lib, u jamiyatda til va shevalarning amaldagi faoliyatini bildiradi. Tilshunoslikda tillar (shevalar) orasidagi bunday munosabatlar doimiy ravishda ilmiy tadqiqotlarga asos bo‘lib kelgan va hamon bu muammo kun tartibidan olinmagan. Bu masala areal lingvistikada yangi mazmunga ega bo‘ldiki, u bilan maxsus bo‘lim – kontaktologiya shug‘ullanmoqda, ya’ni aloqadagi til va shevalar kontaktologiya bo‘limida o‘rganiladi. Fanda lingvistik kontaktologiyaning turli talqinlari bor. Bu muammo *kontakt lingvistikasi* obyekti hisoblanadi. Kontakt lingvistikasi yoki lingvistik kontaktologiya ham areal lingvistika, ham umumiy tilshunoslikning obyekti bo‘lib kelmoqda. Shundan umumiy tilshunoslik asosan til kontaktlari bilan shug‘ullansa, areal lingvistika, yuqorida ta’kidlanganidek, har ikkaia lingvistik hodisani tadqiq qiladi.

Ma’lumki, til kontaktlari ikki va undan ortiq tillar va til ko‘rinishlarining ta’siri va o‘zaro ta’siri tufayli yuz beradi. Tillarning ko‘rinishlaridagi kontakt, ya’ni shevalarning boshqa til shevalari bilan kontaktga kirishishlari tillar aralashgan va tutashgan hududlarda yuz beradi. Til kontaktlari *aloqadagi tillar* tushunchasi bilan ham yuritiladi.

Fanda lingvistik kontaktologiyaning so‘z o‘zlashtirish, o‘zaro ta’sir, boshqa til funksiyssining qabul qilinishi, lingvistik gegemoniya, “til ittifoqi” kabi shakllari bor. Ularning quyidagi mazmunga ega:

so‘z o‘zlashtirish. Bu hodisa bevosita aloqada bo‘lgan tillar va shevalarda namoyon bo‘ladi, shuningdek aloqada bo‘lmagan tillardan ham so‘z o‘zlashtirish yuz beradi.

Ma’lumki, o‘zbek tilining so‘z o‘zlashtirish manbalari talaygina. Ularga rus, tojik, shuningdek, ingliz va arab tillarini kiritish mumkin, qadimda fors, xitoy, grek tillaridan ham so‘z olingan va ular hozirgi o‘zbek tilida tub so‘zlarimiz kabi qo‘llanmoqda. Hozirgi davrda rus va tojik tili bevosita aloqadagi til deb hisoblansa, ingliz tili xalqaro aloqa kuchaymoqda bo‘lgan til, arab tili esa dinimiz tili sifatida va ma’rifat tili sifatida o‘rni bor. Bu tillardan o‘zbek tiliga so‘z o‘zlashtirish turli darajada davom etmoqda va bunday o‘zlashtirishning o‘z qonuniyatlari borki, u bilan har bir millatning o‘z tilshunosligi shug‘ullanadi. Har bir tilga, shu jumladan, o‘zbek tiliga kontaktdagi tillardan so‘z o‘zlashtirish bu tilni qarindosh tillardan birining boshqasiga nisbatan ayrim farqli xususiyatini keltirib chiqaradi.

Shuningdek, adabiy tilga so‘z o‘zlashtirish va shevalarda so‘z o‘zlashtirish tarzi aynan emas, ya’ni adabiy tilga u yoki bu tildan so‘z o‘zlashganda manba tildagi adabiy shakli o‘zlashadi, bunda u tilning orfografik va orfoepik me’yorlari saqlanadi, masalan, rus tili orqali o‘zlashgan *motor* so‘zining rus tilidagi shunday me’yorlari saqlanadi, lekin u singarmonizmli shevalarda *mätär, mātur* va boshqa talaffuzlarga ega bo‘ladi, demak, aksariyat o‘zlashgan so‘zlar shevalarda qayta “ishlov”dan o‘tadi;

o*‘zaro ta’sir.* Bunda tillar bir tomonlama emas, balki ikki tomonlama ta’sir etadi. Ma’lumki, o‘zbek tili, uning shevalari turkiy va turkiy bo‘lmagan tillar bilan chegaradosh hamda bir arealda bo‘lganligi jihatidan o‘zaro aloqada bo‘lib kelmoqda. Bu tillarda ko‘p asrlardan beri aloqa qilib kelinmoqda, bu esa tillarning shu zonadagi o‘ziga xosligini ta’minlagan va shu tillar shevalarining ham o‘ziga xosligini hosil qilgan. Bunday zonalarda aholi ikki tilli bo‘ladi, ya’ni siyosiy jihatdan mavqeyi ustun bo‘lgan tilni va uning shevasini o‘rganish keng tarqaladi. “Qozoq dialektologiyasi” mualliflari O‘zbekiston bilan yondosh yoki O‘zbekistondagi qozoqlar tilida (shevasida) o‘zbek tilining sezilarli ta’sirini ko‘radilar, lekin unga o‘zbek tilining ta’siri deb qaramaydi, balki qozoq tili shevasiga xos xususiyat deb talqin qiladilar, jumladan, *og‘ilxona, qistama (qishlov), zingg‘ittay (o‘ta kichkina), anaqi-munaqi (unaqa-munaqa), onsha-munsha (uncha-muncha), azin-shag‘in (ozgina-chog‘likkina), askadi (oshkadi), belkurak* [Қалыев, Сарыбаев 1967: 97-101]. Bu fikr sof dialektologik jihatdan yondashish tufayli yuzaga kelgan, lekin bunday qarashni xato deb bo‘lmaydi.

Bu qarindosh til misolidagi kontaktning natijasi bo‘lsa, qarindosh bo‘lmagan til misolida Buxoro shevalariga tojik tilining sezilarli ta’sirini M. Mirzayev tadqiqotlari isbotlaydi, jumladan, u tojik tilidan yondosh o‘zbek shevalariga *resha, bedona, alvonj* (arg‘imchoq), *gavora* (beshik), *choygardon* (cho‘mich) kabi o‘zbek tiliga o‘zlashmagan so‘zlarning qo‘llanishini ko‘rsatadi [Мирзаев 1961: 164-167].

lingvistik gegemoniya. Tillarning xalqaro tus olishi natijasida dunyoda ingliz, fransuz, nemis, portugal, rus va boshqa tillarning keng yoyila boshlashi bu tillarning funksionalligini ta’minlaydi va kontaktlarning rivojlanishiga olib keladi hamda bu tillar hatto davlat darajasiga ham ko‘tariladi, jumladan, Hindistonda ingliz tili davlat tili sifatida qo‘llanilmoqda, hozir ham ingliz tilining uchinchi davlat tili sifatida qo‘llashga harakat boshlangan.

Gegemon tilni xalqaro til tushunchasi bilan ham bog‘lash mumkin. Bu jihatdan ingliz tilining ustunligi ma’lum.

Siyosiy jarayonlarda hukmronlik qilayotgan xalq tili dastlab gegemon til, keyin esa g‘olib til ko‘rinishiga ega bo‘ladi.

Lingvistik gegemoniyani bir qarashda shevalarga nisbatan, yani adabiy tilning tayanch dialektiga nisbatan qo‘llash mumkindek tuyuladi. Bunday qarash yanglishdir, chunki tayanch dialekt va adabiy til me’yori tushunchalari korrelativ emas. Tayanch dialekt adabiy tilning muhim bo‘lgan ayrim unsurlarinigina oladi, boshqacha aytganda, u tayanch dialektning barcha xususiyatlaridan iborat bo‘lmaydi. Demak, u gegemonlik qila olmaydi, lekin tayanch dialektning ayrim xususiyatlai, qonunlari gegemonlik qilishi mumkin, jumladan o‘zbek adabiy tilida singarmonizmni yo‘qotgan shevalar gegemonlik qiladi, lekin biror sheva ikkinchisiga gegemon bo‘la olmaydi. Adabiy til qachonki bir dialekt asosiga quriladigan bo‘lsa, shundagina sheva gegemonligi to‘g‘risida fikr yuritish mumkin bo‘ladi.

g‘olib til. Bu siyosiy harakatlar natijasi o‘laroq paydo bo‘ladi. Bunda bir til o‘rnida boshqa til aholi muomalasiga kiradi. Bunda mag‘lub til muomaladan chiqib ketadi va yo‘qolib ketishiga olib keladi. Bunday kontakt qadimgi Xorazm tilining turkiy tilga o‘tishida ko‘rinadi. Shuningdek, bunga Amerikadagi bir qator tillarning ingliz tili tomonidan siqib chiqarilishini ham keltirish mumkin.

Lingvistik kontaktning yorqin ko‘rinishlaridan biri *interferensiya*dir. Bu hodisa tillar tutashgan hududda yuz beradi. Bunda kesishuvchi ikki tilning izoglossalari aralashadi va bu zonada har ikki tilga qisman o‘xshash, aslida ulardan farq qiladigan oraliq hodisa paydo bo‘ladi. Shu jihatdan, ya’ni o‘zaro ta’sir tufayli bu zonada umumiylik bo‘ladi. Albatta, kesishuvchi tillardan biri chet tili sifatida o‘rganiladigan bo‘lsa, interferensiya tilning normativ holatini to‘g‘ri ko‘rsatib bera olmaydi va til o‘rganishda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Interferensiya kontakt jarayoni va natijasi sifatidagina o‘rganiladi.

Lingvistik kontakt faqat tillar tutashgan hududlardagina emas, balki turli etnik guruhlarga taalluqli bo‘lgan shevalar orasida ham yuz beradi. Uning namunasini turkiy tillardan ozarbayjon shevalari tadqiqotlarida uchratish mumkin. M. Sh. Sheraliyev ozarbayjon shevalaridan *geokchay* shevasi sharqiy va g‘arbiy shevalar, *jebrail* shevasi g‘arbiy va janubiy shevalar ta’siriga uchrab oraliq sheva bo‘lib qolganligining xabarini beradi [Ширалиев 1963: 39-40].

O‘zbek tilining qipchoq va qarluq lahjalariga oid shevalarning aralashishi masalasini Qashqadaryo shevalari misolida T. Qudratov tadqiq qilgan [Кудратов 1968: 19-20]. Demak, *“til ittifoqi”* bir til ichida, shevalarning o‘zaro ta’siri natijasi o‘laroq pirovard natijada oraliq shevalarning yuzaga kelishiga olib keladi.

Janubiy Qozog‘iston qozoq shevasiga o‘zbek shevalaridan o‘zlashgan fonetik hodisalar: ***č // ш*** mosligi: čir (шыр); ***y // j*** mosligi: qayerde (қайжерде).

O‘zbek tilining ayrim fonetik xususiyatlari saqlangan so‘zlar: iloj - *ылаж,* aslida - *äsili* (bu so‘z o‘rnida qozoq adabiy tilida *затында* so‘zi qo‘llanadi), ko‘zlari javdiragan – *жаудіреген* (qozoq

tilida so‘z yo‘q, жалбарып so‘ziga sinonim), orqali – *арқалы* (аркылы), kosa – *кәсе* (кесе), tanglay – *таңлай* (таңдай)

O‘zbek tili morfologik xususiyatlari saqlangan so‘zlar: tenglik – *теңлік* (теңдік), o‘tiribman – *отырыппын* (отырмын), aytgin – *айтқын* (айт).

O‘zbek tilidan o‘zlashtirilgan so‘zlar: oshiq-mashiq – *ашық - машық* (есіктің топсасы), qo‘shni - *қоңсы* (көрші), tog‘a – *тағa* (нағашы), hashar – *асар* (adabiy tilida bu so‘z yo‘q) va b. Bu asarning 81-sahifasida o‘zbek tilida o‘tgan 10dan ortiq so‘zlar beriladi.

Ayni o‘rinda O‘zbekiston qozoqlari shevasida O‘zbekistondagi o‘zbek shevalariga xos areal xususiyatlar aks etganki, hatto ular mahalliy qozoq adiblari asarlarida ham qo‘llanmoqda. Jumladan, Bo‘ron Qidirovning “Zaman” romanida quyidagi o‘zbekcha so‘z va so‘z shakllarini uchratish mumkin: *жалбарынған* (7-b, yolvorgan), *кепкен* (quritilgan, bu so‘z Janubiy Qozog‘iston va Toshkent viloyatining ayrim shevalarida *keptirilgan* shaklida qo‘llanishda bor), *косек* (ko‘sak), *ана* (ana, undov so‘z), *шіпан* (shiypon), *масліхат* (maslahat), *жолкіре* (yo‘lkira), нарқ (narx), мусапыр (musofir), жым-жырт (jim-jit) va b. Bu so‘zlar qozoq adabiy tilida qo‘llanmaydi, balki o‘zbekistonlik qozoqlar shevasidagina uchraydi.

Tillarning aloqasi bilan tilshunoslar qadimdan shug‘ullanib kelishgan. Jumladan, M. Koshg‘ariy til kontakti natijasida yuzaga kelgan o‘zgarishlar, xususan, **h** undoshining paydo bo‘lishi haqidagi fikri e’tiborli: “... bo‘g‘iz tovushlaridan ه , ح, ع harflari (*harf* termini *tovush* ma’nosida ham qo‘llanishda bo‘lgan) ham turkiyda yo‘qtur. ... Ammo ه qo‘llangan hech bir so‘z yo‘q. Goho Xo‘tanliklar so‘zida bu harf uchraydi, chunki u hind tilining ta’siridir. Kanjaklar tilida ham ه harfi uchraydi, deyish mumkin. Chunki bu ham turkcha emasdir” (ДЛТ 1,1960: 49; ДЛТ 2017: 17). Turkiy va forsiy tillari kontaktologiyasi to‘g‘risida Alisher Navoiyning “Muhokamatul lug‘atayn” asaridagi fikrlar barchamizga ma’lum.

Keyingi davrda til kontaktiga bag‘ishlangan tadqiqotlar paydo bo‘la boshladi. Jumladan, K.Rahmonberdiyevning risolasida lingvistik kontaktologiya masalasi batafsil bayon qilingan [Раҳмонбердиев 1989: 8-12].

Shuni aytish lozimki, tillar kontakti tushunchasi til o‘rganish degan tishunchaga korrelativ bo‘la olmaydi hamda qaysi til bo‘lishidan qat’i nazar o‘rganilayotgan va ta’lim berilayotgan til kontakt til deb yuritilishi to‘g‘ri bo‘lmaydi. Shu ma’noda O‘zbekistonda *ingliz tilining tarqalishi* degan tushunchadan foydalanish ham yanglishdir [Рахимов 2018], chunki tilning tarqalishi aholi tomonidan bu tilning o‘zlashtirilishini anglatadi, balki bir guruh shaxslarning yoki boshqa tilning o‘rganilishi kontaktlik natijasi emas.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. – Тошкент: Фан, 1961.
2. Қудратов Т. Ўзбек тилининг оралиқ шевалари: филол. фан. канд. ... дис. – Тошкент, 1968.
3. Раҳмонбердиев К. Ўзбек тили контактлари. –Тошкент: Фан, 1989.
4. Рахимов Ғ.Х. Инглиз тилининг Ўзбекистонда тарқалиши: филол. фан. докт. ... дис. автореф. – Тошкент, 2018.
5. Ширалиев М. Ш. О проблеме языка и диалекте // Вопросы диалектологии тюркских языков. – Баку: ИАН АЗССР, 1963.
6. Қалыев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. - Алматы: Мектеп, 1967.

MUNDARIJA

YALPI YIG‘ILISH MA’RUZALARI

1	**Normamatov Sulton Ermatovich,** G‘ozi Olim Yunusov – o‘zbek shevalarining tasnifchisi	**3**
2	**Dadaboyev Hamidullo,** “Devonu lug‘otit turk”da suyuqlik saqlash uchun xizmat qiladigan buyum nomlarini ifodalovchi leksik birliklar xususida	**6**
3	**Мирлан Аманович Наматов,** Связи тюркских эпосов Манас и Алпамыш с Зороастризмом	**10**
4	**Abdinazimov Shamshetdin Najimovich** Qaraqalpaq til biliminde lingvofolkloristikalíq izertlewler hám olardíń baǵdarlarí	**18**
5	**Латыпов Фарит Рафгатович** Военная тематика и лексика, связанная с войной в древнейших тюркских и тюркоидных надписях античного средиземноморья	**22**
6	**Мынбаев Н. Ж.,** К вопросу о проихождении этнического имени монгол	**27**
7	**Turdimov Shomirza** Tinglovchi muhitidagi epik bilim va xotiraning eposni o‘rganishdagi o‘rni	**32**
8	**Abdushukurov Baxtiyor** “Qisasi Rabg‘uziy” va o‘zbek tili shevalari	**36**
9	**Elov Botir, Oqila Abdullayeva,** O‘zbek tili shevalari korpusining arxitekturasi	**44**
10	**Xolmonova Zulxumor** O‘zbek shevalari korpusini yaratish asoslari	**47**
11	**Ashirboyev Samixon, Baurjan Sayfullayev** Dialektal zonalardagi kontaktologik jarayonlar talqini	**51**

SHEVASHUNOSLIK

1	**Ибрагимов Ю.М.** Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида диалектал фразеологик синонимлар	**55**
2	**Azimov Inomjon,** Jadidlar faoliyatida tayanch dialekt masalasi	**59**
3	**Baxtiyor Mengliyev,** Dialektologiyaga modernizatsiya zarur	**62**
4	**Murodova Nigora Quliyevna** Umumiy va taksonomik areal lingvistika	**63**
5	**Najimov Perdebay Aymanovich** Folklorlíq tekstlerdiń tillik ózgeshelikleri máselesine	**66**
6	**Muhayyo Xakimova** Dialektizmlarni qo‘llashning psixologik jihatlari	**69**
7	**Murodqosim Abdiyev, Salohiddin Rahmonov** Samarqand shahri o‘g‘uzlari qisqacha tarixi	**72**
8	**Sobirov Abdulhay Shukurovich, Qodirova Naima Omadbek qizi,**	**76**